הרב יואל פרידמן

שמן זית - באיזו שנה יש בו קדושת שביעית

הקדמה ורקע

על פי כל הלוחות שמציינים מאימתי ניתן לקנות שמן של שביעית, נמצא שהשמן שאנו קונים בשנת תשע"ה הוא שמן של שישית, ואילו שמן של שביעית נוכל לצרוך רק בשנה השמינית. קביעת השנה בזיתים נובעת משני גורמים: שלב בגידול הפרי ('שליש' וכדלהלן) והתאריך א' בתשרי. שכן לעניין השמיטה, התאריך הקובע את השנה בירק, בתבואה וגם בפירות האילן הוא א' בתשרי. במאמר זה נטען שהקביעה שכל שמן הזית השייך לשנה השביעית מגיע לצרכן רק בשנה השמינית אינה חד-משמעית, והיא תלויה בזני הזיתים השונים ובמיקום המטע.

נקדים ונביא שתי עובדות הנוגעות לגידול הזית, בתור רקע לדיון בשאלת קביעת השנה בזיתים.

א. לוח הזמנים בתהליך גידול הזיתים - ד"ר זינגר[1] כותב שזמן גידול הזית מהחנטה ועד הפרי הבשל הוא כשישה עד שמונה חודשים. בשלושת החודשים הראשונים, הפרי גדל בצורה אחידה ומתפתח בעיקר הגלעין, ובסיום תקופה זו הגלעין מגיע לגודלו הסופי. בהמשך גדלה רק הציפה (כלומר עולה כמות החומר הטרי), ולאחר כארבעה חודשים מתחילה הצטברות השמן.

ב. מטעי זיתים ניטעים לשתי מטרות: לצורך מאכל הזיתים ולשם הפקת השמן. יש זנים המיוחדים למאכל וזנים אחרים שמיוחדים לשמן, ויש זנים שמתאימים הן למאכל והן לשמן. במאמר זה נדון רק בזנים המיועדים לשמן. בעבר ובהווה, הייעוד העיקרי של הזיתים הוא להפקת שמן. בשנת 2009 היו נטועים כ- 225,000 דונם של מטעי זיתים, ומתוכם כ- 19,000 דונם יועדו לזיתי מאכל ואילו 206,000 דונם - להפקת שמן.[2] ד"ר עקיבא לונדון[3] השווה בין מספר זני הזית שגדלו בעבר בארץ ישראל לבין מספרם של אלו שגדלו ברומא שבאיטליה. מתברר שבארץ ישראל גדלו כחמישה עשר זנים, ומתוכם - אחד עשר זנים היו מיועדים לשמן (73%) וארבעה זנים (27%) היו מיועדים לאכילה.

1. עקיבא לונדון, 'סוגיות חקלאיות במטע בתקופת המשנה והתלמוד לאור מקורות חז"ל והספרות הקלאסית', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ט [להלן: לונדון, דוקטורט], עמ' 24.
2. לונדון, דוקטורט, עמ' 22.
3. לונדון, דוקטורט, עמ' 90-92, ובפרט, עמ' 92.

לעומת זאת מוזכרים כשישה עשר זני זיתים שגדלו ברומא שבאיטליה, ומתוכם ארבעה זני שמן (28%) וכשלושה עשר זנים לאכילה (72%). הסיבה לכך היא ההבדל בין האקלים של ארץ ישראל לבין זה של איטליה.[4] בארץ ישראל האקלים הוא מיטבי להתפתחות הזיתים לאורך הקיץ, והפרי שמבשיל, לקראת סוף גידולו אוגר בתוכו שמן בכמות גבוהה ובאיכות טובה. לעומת זאת, באיטליה המסיק נעשה בין החודשים דצמבר למרץ, שהם חודשי החורף. מציאות זו הביאה לאיכות שמן פחותה, בעל חמיצות גבוהה ובכמות נמוכה. לכן רוב כרמי הזיתים ניטעו בעבר לצורך הפקת השמן, שהיה מרכיב משמעותי במזונו של הדר בארץ ישראל.[5]

א. השלב הראשון שבו ניתן להשתמש בזיתים של שביעית

המשנה בשביעית (פ"ד מ"ט) עוסקת בשימוש הראשון שניתן לעשות בזיתים. יש לכך משמעות בנוגע לדין הפסד פירות שביעית, שכן שימוש שאינו ראוי בפירות נחשב הפסד. חז"ל מבחינים בין שימוש בפירות 'בתנאי שדה', ארעי ועל ידי הדחק, לבין שימוש בפירות הנכנסים לבית שצריך להיות נורמלי ומקובל יותר. וכך נאמר במשנה (שם):

> זיתים משיכניסו רביעית לסאה פוצע ואוכל בשדה הכניסו חצי לוג כותש וסך בשדה הכניסו שליש כותש בשדה וכונס לתוך ביתו וכן כיוצא בהם בשאר שני שבוע חייבים במעשרות ושאר כל פירות האילן כעונתן למעשרות כן עונתן לשביעית.

המשנה מסודרת בסדר הדרגתי: בתחילה, כשאפשר להפיק רביעית לוג מסאה, מותר לפצוע את הזית ולאוכלו. 'הכניסו חצי לוג' - מותר לסוך בשדה את הנוזל (שמן) על הגוף. 'הכניסו שליש - כותש בשדה וכונס לתוך ביתו'. הדיון הוא מהו 'שליש', שאז מתחיל השימוש הרגיל בזיתים, כשמכניסם לבית. יש לציין שהסיפא של המשנה משווה בין 'הכניסו שליש', לעניין שביעית, לבין זמן 'עונת המעשרות', שהוא תחילת החיוב בהפרשת המעשרות. בתלמוד הבבלי לא נתפרשה משנה זו, ולא הובהר מהו 'שליש' בנוגע להפסד פירות שביעית. לעומת זאת בתלמוד הירושלמי מבואר שה'שליש' מתייחס לכמות השמן שניתן להפיק מן הזיתים (יידון להלן). לאור זאת, הראשונים פירשו מהו 'שליש'.

4. לונדון, דוקטורט, עמ' 107.
5. שם, עמ' 93, (עפ"י ספראי וברושי), שבעבר התצרוכת של שמן הזית לנפש בשנה הייתה בין 26 - ל-32 ליטר.

ב. מהו 'שליש' בזיתים

1. שיטת בעלי התוספות

הר"ש בפירושו למשנה הנ"ל מביא שני פירושים, וזו לשונו:

> הכניסו שליש - שהביאו שליש ממה שעתידין ליגדל אי נמי שליש ממה שמוציא לסאה כשנתבשלו יפה יכול להוציא עכשיו.

לפי הפירוש הראשון, 'שליש' מתייחס לגודל הפרי. לפי הפירוש השני, 'שליש' מתייחס לכמות השמן שניתן להפיק ממנו. הרא"ש (משנה שם) מביא את שני פירושי הר"ש, ומוסיף:

> ופירוש הראשון עיקר דעונתן למעשרות הוא הבאת שליש כדתנן בפ"ק דמעשרות התבואה והזיתים משהביאו שליש.

לדעת הרא"ש, יש הכרח לחלק את המשנה לשני חלקים: בחלק הראשון המדד לשימוש בזיתים בשדה נקבע על פי מידת השמן שניתן להפיק ממנו, ואילו בחלק השני - 'הכניסו שליש... וכונס לתוך ביתו', המדד הוא גודל הזית; ומובן שיש בכך דוחק. יש גם קושי נוסף בהבנה שה'שליש' מתייחס לגודל הפרי, כי בשלב זה הפרי אינו ראוי לשום שימוש. שליש גודל הפרי הוא כאמור שלב מוקדם של גידול הפרי, ובשלב זה לא ברור מהי מידת השימוש שאפשר לעשות בפרי. לאור התיאור של התפתחות הזית שהבאנו לעיל (בהקדמה), מתברר שלאחר שלושה חודשים הגלעין מגיע לגודלו הסופי והוא כבר גדול מ'שליש גודל'. בשלב זה הציפה רק מתחילה להתפתח, ולכן הזית בוודאי אינו ראוי למאכל, ובוודאי שעדיין אין שמן הראוי לסיכה. זאת ועוד, השלב של 'עונת המעשרות' מקביל לשלב שהזרע או הגלעין יכולים לנבוט ולצמוח, כי כן מבואר בירושלמי (מעשרות פ"א ה"ב): 'התלתן משתצמח - כיני מתניתא כדי שתזרע ותצמח'. הרמב"ם[6] מביא זאת בתור אחת מאמות המידה להגדרת 'עונת המעשרות', וכן כתבו 'תוספות'.[7] הזמן שהזרע ראוי לנביטה הוא שלב מאוחר מאוד, והוא קרוב להבשלה ולקטיף הפרי. כאשר הפרי מגיע רק לשליש הגודל, הוא בוודאי אינו ראוי לכך.

מלבד הקשיים הללו על הפירוש הראשון (למשנה שביעית שם) שאותו מבכר הרא"ש, ר' עקיבא איגר (שביעית שם) שואל, איך מוכיח הרא"ש ש'שליש' הוא שליש גודל הפרי, מן העובדה שחיוב המעשר בזיתים הוא 'משהביאו שליש'?

> ותמיה לי דלאידך פירוש שמוציא מהן עכשיו ממה שמוציא לסאה כשנתבשלו גם התם פירוש כך?!

ובאמת לענ"ד, נראה שאפשר להוכיח שלדעת הר"ש ובעלי תוספות אחרים, דווקא התירוץ השני הוא עיקר, וכדלהלן.

---

6. רמב"ם, הל' מעשר פ"ב ה"ה.
7. תוספות, ר"ה יב ע"ב ד"ה משתצמח. אמנם רש"י, ר"ה יב ע"ב ד"ה משתצמח, מפרש בצורה שונה מן הירושלמי, שזה השלב שהזרע צומח בתוך הפרי, ולפי זה מדובר בשלב מוקדם יותר; ועי' עוד במאמרנו 'הגדרת עונת המעשרות', התורה והארץ ד, עמ' 152-159.

נאמר בגמרא (ראש השנה יב ע"ב): 'תנן התם: התלתן - משתצמח, התבואה **והזיתים - משיביאו שליש**'. בהמשך, הגמרא לומדת זאת מן הפסוק: 'מקץ שבע שנים במעד שנת השמטה בחג הסכות' - ש'כל תבואה שהביאה שליש בשביעית לפני ראש השנה - אתה נוהג בו מנהג שביעית בשמינית...'. נמצא שזמן החיוב במעשרות הוא 'שליש', והוא גם השלב שקובע את השנה לעניין שביעית. בהמשך הגמרא מובא מאמרו של רבה (ר"ה שם, יג ע"ב): 'אמר רבה, אמור רבנן: אילן - בתר חנטה, **תבואה וזיתים - בתר שליש**, ירק - בתר לקיטה'. נמצא שהשלב הקובע את השנה בפירות האילן הוא חנטה. לעומת זאת, התבואה והזיתים מובאים בחדא מחתא, ובשניהם השלב הקובע הוא 'שליש'. השאלה היא מה נשתנה הזית משאר פירות האילן? מדוע בכל פירות האילן, השלב הקובע הוא חנטה, ואילו בזית, השלב הקובע הוא 'שליש'?

מובן ששאלה זו שייכת לשיטות רש"י,[8] 'תוספות'[9] ורוב הראשונים,[10] שסבורים שהשלב הקובע בפירות האילן הוא 'חנטה' (= תחילת גידול), אך בתבואה וזיתים הדין שונה. אך לדעת הרמב"ם,[11] שגם בפירות האילן השלב הקובע הוא 'עונת המעשרות', באמת אין הבדל ביניהם.[12]

רש"י[13] מבאר שהשלב 'שליש' נקבע לתבואה ולזיתים, כי 'מעשר דידהו דאורייתא'. כלומר בדאורייתא, מסתבר שהשלב שקובע את השנה הוא גם השלב שממנו מתחילה חלות החיוב,[14] לאמור בעת שאפשר לעשות בפרי שימוש ראשון, וזה 'שליש'. הר"ש (שביעית פ"ב מ"ז) וה'תוספות'[15] מסכימים עקרונית עם רש"י, אף שהם מסתפקים בשאלה האם דין ענבים כדין זיתים, וגם בהם השלב הקובע את השנה הוא 'שליש'.[16] אך

8. רש"י, ר"ה יב ע"ב ד"ה מנא הני מילי.
9. תוס', ר"ה יב ע"ב ד"ה התבואה; תוס', שם יד ע"א ד"ה באחד; תוס' שם, יד ע"ב ד"ה ולשביעית; ר"ש, שביעית פ"ב מ"ז.
10. עי' שבת הארץ , פ"ד ה"ט, עמ' 392 והערה 6.
11. רמב"ם, הל' מע"ש פ"א ה"ב.
12. עי' במה שכתב מו"ר הגר"י אריאל, באהלה של תורה ד, סי' לט (עמ' 283-304).
13. רש"י, ר"ה יב ע"ב ד"ה מנא.
14. כך כתב משנה ראשונה, שביעית פ"ה מ"א, בהסברת הרמב"ם: 'וסברא היא הואיל שבא לו החיוב מעשר בזמן ההוא יש לנהוג כמנהג השנה ההיא'.
15. תוס', ר"ה יב ע"ב ד"ה התבואה. וע"ע תוס' רא"ש, ר"ה יב ע"ב ד"ה התבואה; תוספות ישנים, ר"ה שם ד"ה התבואה, מהד' הרשלר תשל"א, עמ' יד.
16. לגבי ענבים, לדעת הרמב"ם השלב הקובע את השנה הוא ענת המעשר (= 'שליש') כשאר פירות האילן. לדעת רש"י, שיש דין מיוחד בדגן תירוש ויצהר, אזי ענבים הם בכלל תבואה, כמו זיתים, ולכן השלב הקובע הוא 'שליש', אף שבשאר פירות האילן השלב הקובע הוא חנטה. לדעת הר"ש (שביעית שם) וה'תוספות', השלב הקובע בפירות האילן בדרך כלל הוא חנטה. תבואה וזיתים - בתר שליש, כמבואר בגמ' ר"ה שם. לגבי ענבים הם הסתפקו האם הם בכלל תבואה אם לאו, והדבר תלוי בשני תירוצי הר"ש, שמקשה על רש"י, ובפירושו דן בשלב הקובע את השנה בענבים. לפי תירוץ א', 'הבאושים (= ענבים) - משיבאישו', אך שלב זה מקביל ל'שליש'. אלא שבכל המינים שיש סימן חיצוני ל'שליש', העדיפו חז"ל לציין את הסימן החיצוני. רק בזיתים ותבואה, שאין להם סימן חיצוני, כתבו 'שליש'. לתירוץ זה - ענבים - בתר שליש. לפי התירוץ השני, גם בענבים (כמו בשאר פירות

הם שואלים מדוע דווקא בתבואה וזיתים היה צורך ללמוד מן הפסוק שחיוב מעשר הוא כשמגיעים ל'שליש', מדוע הם שונים משאר פירות, ואיך זה נלמד מדין שביעית? וזו לשון הר"ש (שם):[17]

> וי"ל משום דאשכחן תבואה וזיתים דחזי קודם הבאת שליש כדאמרינן בפרק המוציא יין אנפיקנון שמן זית שלא הביא שליש משיר את השיער ומעדן את הבשר... ומייתי ראיה משביעית דאפילו לשביעית לא משערינן עד הבאת שליש כ"ש להתחייב במעשר...

'אנפיקנון' הוא הנוזל שמופק מן הזית לפני הגיעו ל'שליש'. הגמרא מנחות (פה ע"ב) מבהירה שלדעת ר' חייא, נוזל זה אינו מוגדר שמן אלא שרף, ואילו לדעת ר' יהודה, אפשר לעשות בו שימוש לסיכה, ש'משיר את השער ומעדן הבשר'. 'תוספות רי"ד' (ר"ה יב ע"ב) מסביר כ'תוספות', ומציין שכאשר הזית מביא 'שליש', אזי 'אליבא דכ"ע שמן חשוב הוא'; ומן הזמן ההוא מתחיל עת המסיק, 'הילכך הזית משהביא שליש מתחילין ללקטו ומשימין אותו במעטן וכותשין אותו'. בעוד שהווא אמינא שגם אנפקינון נחשב שמן, כי אפשר לעשות בו שימוש מסוים, התחדש שרק השמן ש'מביא שליש' נחשב שמן ראוי, ולכן הוא הקובע את השנה ואת חיוב המעשר.[18] נמצאנו למדים שלדעת בעלי התוספות, החידוש בפסוק שדווקא 'שליש' קובע את השנה ואת חיוב המעשר, **ו'שליש' נקבע על פי השמן שמופק מן הזיתים.**

יש להסביר שהסיבה ש'דגן תירוש ויצהר' שונים משאר פירות היא שבשלושתם התוצר המעובד הוא עיקרו של פרי.[19] מהדגן מייצרים את הקמח ואופים בו לחם, מן הענבים מייצרים את היין ומן הזיתים מייצרים את השמן. הדבר בא לידי ביטוי בכך שבכל הפירות, אם סוחטים את הפרי המיץ - הוא נחשב כ'זיעא' בעלמא, מלבד ענבים וזית, שהיין והשמן הם עיקרו של פרי (פסחים כד ע"ב). גם הפסוק מציין שעיקרו של הזית הוא השמן: 'ארץ זית שמן' (דברים ח, ח) ואף במשנה (תרומות פ"ב מ"ו) מבואר שעיקרו של הזית וחשיבותו הם השמן, ולכן אין תורמים מזיתי כבש על זיתי שמן, והעושה כן נחשב כמפריש 'מן הרע על היפה'. כאמור לעיל (בהקדמה), רוב רובם של מטעי הזיתים בארץ ישראל ניטעו בעבר וניטעים בהווה לצורך השמן. לכן היחס לזית הוא לפי הייעוד המרכזי שלו - השמן, ולכן אין פלא שהשלב הקובע את השנה בזית נמדד לפי כמות השמן שניתן להפיק מן המטע.

לסיכום, לאור העובדה ש'שליש' גודל הוא שלב מוקדם בגידול הפרי, ובשלב זה הזית אינו ראוי לאכילה או לסיכה; לאור פרשנות ה'תוספות' (בנוגע לאנפיקנון); ולאור העובדה שעיקר ייעודו

האילן), מבדילים בין השלב הקובע את השנה לבין תחילת חיוב מעשר. לפי זה בענבים, השלב הקובע את השנה הוא חנטה, ותחילת חיוב מעשר הוא 'שליש' או 'משיבאישו'.

17. וכן מתרצים התוספות ותוספות רא"ש שם.
18. וכן נראה מדברי הרמב"ם, הל' טומאת אוכלין פ"א ה"ה: 'זיתים וענבים שלא הביאו שליש היוצאין מהן אינן מכשירין... אלא הרי הן כשאר מי פירות'.
19. וכעין זה נכתב בס' מלבושי יום טוב, קונטרס חובת הקרקע, סי' טו, ד"ה וגם נ"ל.

של הזית הוא לשמן; דווקא מסתבר הרבה יותר שפירושו השני של ר"ש עיקר. זאת כפי שמוכח מדברי הירושלמי ו'תורת כהנים' (להלן).

2. שלב הגידול הקובע בזיתים לפי התלמוד הירושלמי: על פי מידת הפקת השמן

בירושלמי (שביעית פ"ד ה"ז) נאמר:

> זיתים שהכניסו רביעית לסאה... הכניסו שליש כותש... מה שליש לוג מתניתא שהן עושין שלשת לוגין לסאה.

הירושלמי מפרש את דברי המשנה שכאשר 'הכניסו שליש' - מותר לכתוש את הזיתים בשדה ולהכניסם לבית. ה'שליש' הוא לפי מידת לוג, והמשנה עוסקת בשדה בגודל של סאה, שאפשר להפיק ממנה שלושה לוגין שמן. הרמב"ם (הל' מעשר פ"ב ה"ה)[20] פוסק שהשלב 'שליש' הוא כאשר ניתן להפיק תשיעית מכמות השמן המיטבית מן המטע. וזו לשון הרמב"ם: 'הזיתים משיעשו שמן אחד מתשעה ממה שהן ראויין לעשות כשיגמרו וזה שליש שלהן'. ייתכן שהוא גרס בירושלמי: 'מה שליש - שליש הלוג, מתניתא שהן עושין שלשת לוגין לסאה', או שהוא פירש 'מה שליש' לפי הלוג, היינו - שליש הלוג. כך או כך, היחס לשלושה לוגין הוא תשיעית. לעומת זאת, הראב"ד מפרש את הירושלמי כפשוטו, וכפי שפירש הר"ש (לעיל) בפירושו השני, שלוג ביחס לשלושה לוגין זהו 'שליש'; וזו לשון הראב"ד:

> הזיתים משיעשו שמן וכו' עד וזהו שליש שלהן. א"א ספרו הטעהו והספרים שלנו במסכת שביעית מהו שליש לוג מתניתא במקום שעושין ג' לוגין לסאה וספרו הטעהו שמצא מהו שליש שליש לוג והעיקר כמו שכתוב בספרינו והשיעור לוג בכל מקום ומה שקרא אותו שליש לפי המקומות הרעים קראו שליש.

מן הדרשה שב'תורת כהנים' (ספרא, בהר פר א) משתמע כדעת הראב"ד:

> הכניסו רביעית לסאה פוצע ואוכל בשדה הכניסו חצי לוג כותש וסך בשדה הכניסו לוג כותש בשדה, וכונס לתוך ביתו, וכן כיוצא בהם ושאר שני שבוע חייבים במעשרות...

וכן הנוסח בפירוש רבינו הלל (ל'תורת כהנים'), מהר"י קורקוס (לרמב"ם, שם), רש"ס (לירושלמי, שם) והגהות הגר"א (ל'תורת כהנים'). אמנם בפירושי הר"ש[21] והראב"ד לספרא, הנוסח הוא 'הכניסו שליש', ולדעתם הדרשה מקבילה לחלוטין לנאמר במשנה.

3. האם השיעור הוא לפי מידת הפקת השמן מן המטע או לפי מידת לוג

המכנה המשותף בין דברי הירושלמי וה'תורת כהנים' לבין דעת הרמב"ם, הראב"ד והר"ש בפירושו השני, הוא שהמדד לקביעת ה'שליש' בזיתים הוא לפי מידת השמן. השאלה היא האם יש לקבוע לפי יכולת הפקת השמן של כל מטע בפני עצמו או שחז"ל קבעו שיעור קבוע ל'שליש' בכל המטעים.

---

20. ע"ע רמב"ם, הל' שמטו"י פ"ה הט"ז.
21. הר"ש כותב: 'הכניסו שליש דהיינו לוג...', ונראה ש'דהיינו לוג' הוא פרשנות ולא נוסח המדרש.

לפי הרמב"ם, ברור שהשיעור לוג שמוזכר בתלמוד הירושלמי הוא דוגמה למידת הפקת השמן מן המטע, ולכן התלמוד מפרש ששיעור לוג הוא במקרה 'שהן עושין שלשת לוגין לסאה'. במטע שמידת הפקת השמן בו גבוהה יותר, ה'שליש' ששווה לתשיעית, גדול יותר משליש הלוג. לכן בהלכה, הרמב"ם כלל לא הזכיר את המידה לוג, וכתב: 'הזיתים משיעשו שמן אחד מתשעה ממה שהן ראויין לעשות'. גם מדברי הגר"א בפירושו 'שנות אליהו' יש להוכיח כן, אף שהוא תמה על פירושו ופסקו של הרמב"ם; וזו לשונו:

> ומפרש בירושלמי התוספתא הנ"ל מתניתא שהן עושין ג' לוגין לסאה ולכך הוי השליש לוג ודלא כהרמב"ם ויש מפרשין דטעו בפירוש הירושלמי וז"ל הירושלמי מהו שליש לוג מתניתא שהן עושין שלשת לוגין לסאה ורצונם לומר דשליש הוי מלוג ומסאה הוי תשיעית **ולא כן הוא** דהא תנן גבי מעשרות התבואה והזיתים משיכניסו שליש ולא קתני התם לוג ומאי שייך לוג גבי תבואה **ע"כ מוכח כמו שכתבתי וכן פירש הר"ש ז"ל בפירוש השני** אי נמי כו' כמו שכתבתי.

הגר"א מוכיח מן העובדה שנאמר 'שליש' גם לגבי תבואה, שכוונת הירושלמי היא שלוג ביחס לשלושה לוגין, זוהי דוגמה לשליש. ולדעתו יש לומר שהחידוש של הירושלמי הוא שה'שליש' בזית נקבע על פי מידת תפוקת השמן שניתן לעצור. נמצא שלדעת הגר"א, יש למוד כל מטע לגופו, על פי מידת השמן הגבוהה ביותר שניתן להפיק ממנו. הוא נוקט כדעת הר"ש, שהקובע הוא שליש כמות השמן. אך מדברי הראב"ד ניתן להבין שהשיעור לוג הוא שיעור קבוע לכל המטעים, ולא משנה אם ניתן להפיק מן המטע שלושה לוגין לסאה או כמות רבה יותר. לאחר שהראב"ד דוחה את גרסת הרמב"ם, הוא כותב כך:

> והעיקר כמו שכתוב בספרינו **והשיעור לוג בכל מקום** ומה שקרא אותו שליש לפי המקומות הרעים קראו שליש.

ונראה מדבריו שהשיעור לוג הוא הקובע בכל מקום, ובירושלמי נקבו בשיעור זה כי הוא מידה של תפוקת השמן ב'מקומות הרעים'.[22] ואמנם מדברי ר' יוסף קארו ב'כסף משנה', נראה שהוא לא העלה על דעתו אליבא דהראב"ד, ששיעור לוג קובע בכל מקום, והיה ברור לו שיש למדוד כל מטע לפי מידת תפוקת השמן שלו; וזו לשונו:

> וגירסת רבינו מחוורת דלגירסת הראב"ד קשה מה משמיענו הירושלמי לפי מקומות הרעים **כיון דלמקומות היפים הוי טפי** הוה ליה למישתק ושפיר הוה משתמע ממתניתין.

ברור לו ל'כסף משנה' שב'מקומות היפים הוי טפי' גם אליבא דהראב"ד.[23] הרש"ס (לירושלמי שם) תומך לדינא בפסק הראב"ד והר"ש, בניגוד לדעת הרמב"ם, ומעניין שיש לו גרסה קצת שונה בהשגת הראב"ד:

---

22. וכן הבין מהר"י קורקוס לרמב"ם שם, אף שבסוף דבריו מביא את פירושו השני של הר"ש: 'א"נ שליש ממה שעתידין להוציא לסאה כשנתבשלו יפה יכול להוציא עכשיו ע"כ, נוטה לשיטת הר"א'.
23. ועי' משנה למלך לרמב"ם, שבאמת תמה על כס"מ בהבנתו את דברי הראב"ד; אך 'מרכבת המשנה' ביאר שאכן לדעת הכס"מ 'דוודאי לא שייך לוג בכל מקום'.

והעיקר כמו שכתוב בספרינו והשיעור **שליש** בכל מקום **וכן אמרנו למעלה התבואה והזיתים שליש** ומה שקרא כאן ללוג שליש לפי המקומות הרעים קראו שליש ע"כ.

לדבריו ברור שאין כוונת הראב"ד לקבוע את השיעור לוג לכל מקום, אלא זוהי רק דוגמה, לאור הסברת הירושלמי ש'מתניתא שהן עושין שלושת לוגין לסאה'. וכן כתב גם ה'חזון איש' (שביעית סי' יט ס"ק כג) שיש טעות סופר בדברי הראב"ד וגרסתו כגרסת הרש"ס:

ונראה דיש שם ט"ס בדבריו וצ"ל והשיעור שליש בכל מקום ומה שקרא אותו לוג לפי המקומות הרעים קראו לוג, דלא יתכן שיהא שיעורו לוג לסאה דהא אנן תנן שליש וכן נלמד ר"ה י"ג א', אלא ע"כ טעות סופר בל' הר"א.

ואף 'פאת השלחן'[24] כותב שיש טעות סופר בדברי הראב"ד: 'ונ"ל דגי' מרן בלשון הראב"ד היה ושיעור לוג **לאו** בכל מקום...'. לכן הוא כותב ש'שיטת הראב"ד והר"ש פי' השני היא המחוורת כמו שכתב הרב משנה למלך'. הוא מוסיף ששיטתם ושיטת הגר"א אחת היא, והשיעור הקובע הוא שליש שמן, מן הכמות המתקבלת בכל מטע לגופו.

סיכום להלכה

נראה ששלב הגידול הקובע בזיתים נקבע לפי כמות השמן שניתן להפיק מכרם הזיתים, ולכן הרב קוק זצ"ל ב'שבת הארץ',[25] כלל לא הזכיר את הדעה שהשלב הקובע הוא שליש גודל. ואמנם קשה להכריע אם השלב הקובע הוא שליש - כדעת הר"ש או תשיעית - כדעת הרמב"ם. הדעה הרווחת והנוחה יותר בפרשנות המשנה והירושלמי היא דעת הר"ש, שהשלב הקובע הוא שליש,[26] אך במקום שיש ספק, יש לסמוך על דעת הרמב"ם.

ג. נתוני הפקת השמן בכרמי הזיתים בארץ ומשמעותם לקביעת השנה

את הבירור להלן לגבי כרמי הזיתים בארץ עשינו בעזרתו האדיבה של ד"ר עקיבא לונדון (רכז האגרונומים ברבנות הראשית), שנעזר בכמה מומחים בתחום וביניהם ד"ר ארנון דג, ד"ר ראובן בירגר ועוד. לכולם תודתנו נתונה.

ביקשנו לבדוק מה הייתה כמות השמן המיטבית שאפשר היה להוציא מכרמי הזיתים באזורים השונים בארץ, בתאריך 25 בספטמבר, לאמור א' בתשרי, הוא תחילת שנת השמיטה תשע"ה. יש לציין שנעשו מחקרים על כמויות הפקת השמן ואיכותם בכרמי הזיתים - לא לצורך בירורי הלכה, אלא כדי לבחון מהו התאריך המוקדם ביותר שבו

24. פאה"ש, סי' כה בית ישראל, ס"ק ז.
25. שבת הארץ, עמ' 515-517; ועי' מנחת שלמה, שביעית פ"ד מ"ח, שגם בשאר פירות שכיום אין מי שאוכל כשמגיעים לשליש גודל או לשליש גידול, ייתכן שהשתנה הדין; וע"ע שם פ"ה מ"א, בגדר הבאת שליש.
26. רש"ס, שם; הגר"א, שם; פאת השלחן, שם.

כדאי למסוק את הזיתים ועד מתי אפשר לאחר את המסיק. כלומר לאחר כמה זמן מהתאריך הראשון שאפשר למסוק בו את הזית, יש ירידה בכמות השמן ובאיכותו. ידיעה זו נצרכת כי בעל המטע רוצה למסוק את המטע בתאריך שבו מתקבל אחוז השמן הגבוה ביותר. מצד אחד, הקדמה במועד המסיק יכול להביא לפחיתה באחוז הפקת השמן ובאיכותו, ומצד שני, איחור בביצוע המסיק יכול לגרום לנשירת הפרי וכן לעלייה בחומציות השמן (הפוגמת באיכות השמן). בעבר שינוי צבע הזית מירוק לאדמדם-סגול של כשליש מיבול הזית הייתה סימן מוכר לתחילת המסיק. כיום, רוב המגדלים משתמשים בשירותי מעבדה כדי לבדוק את אחוז הפקת השמן ואיכותו, ועל פי בדיקות אלו נקבע מועד המסיק. אמנם יש לציין שלא נעשו מחקרים דווקא על התאריך 25 בספטמבר (ראש השנה), ובזנים שהמסיק שלהם מאוחר, אין נתונים מדויקים על כמות השמן שניתן להפיק בתאריך זה.

בבירור הובהרו כמה דברים שחשובים לדיוננו:

א. האקלים והאזור שבו מצוי המטע משמעותיים לעניין תאריך המסיק, אך ישנם גורמים נוספים (בעלי חשיבות לא פחותה) שמשפיעים על כך.

ב. יש חשיבות גדולה לעובדה שיש תופעה של 'סירוגיות' ביבול הזיתים, לאמור, בשנה אחת מתקבל יבול רב ובשנה העוקבת היבול מועט. תופעת ה'סירוגיות' משפיעה על תאריך המסיק. בשנה שבה מתקבל יבול מועט, מועד ההבשלה מוקדם יותר (אף במספר שבועות), ובשנה שבה היבול גבוה הבשלת הפרי איטית יותר, כפי שמתואר להלן בטבלה.

ג. יש בארץ זנים שונים של זיתים (במאמר זה דברינו נסובים רק על זני השמן), ויש הבדלים גדולים בתאריך המסיק בין הזנים השונים. מובן שככל שהמסיק נעשה מאוחר ומרחק הזמן בינו לבין התאריך הקובע (א' בתשרי = 25 בספטמבר) גדול יותר - סביר יותר להניח שכמות השמן המתקבלת בתאריך הקובע הייתה קטנה יותר.

ד. לאור כל זאת, ניתן לומר שברוב הזנים וברוב המקומות, בראש השנה ניתן היה להפיק תשיעית מכמות השמן המיטבית של המטע, ולרוב גם שליש ממנה, שכן רוב הזנים נמסקו עד אמצע נובמבר.

ה. אמנם יש כמה זנים שהמסיק שלהם הוא מאוחר. אפשר לומר שבזנים כאלו שהמסיק היה חודשיים ומעלה לאחר ה- 25 בספטמבר, תכולת השמן נמוכה מאוד, והשמן המתקבל מר וחריף מאוד.

ו. קבלנו מד"ר עקיבא לונדון מועדי המסיק של זני זיתים לשמן (שלחין) שמצויים בארץ. מועדי המסיק הם של שלושה אזורים, בשנים 2013-2014. מדובר בכרמי הזית של רביבים (כ-275 מ' מעל פני הים); כרמי הזית של גד"ש הר חברון שמצויים בבקעת ערד (510 מ' מעל פני הים) וכרמי הזית בגולן (כ- 330-410 מ' מעל פני הים).

ז. כאמור לעיל, האיחור במסיק הוא תוצאה של הזן, האקלים (אזור המטע) וגובה היבול שהתקבל במטע. להלן זני הזיתים שהמסיק שלהם היה מאוחר השנה. בחלק מן הזנים אנו מסופקים אם ניתן היה להפיק שליש מכמות השמן, ובהם יש לעשות מחקרים

משלימים. מדובר בזנים שהמסיק היה כחודשיים לאחר ה- 25 בספטמבר (ראש השנה). בינתיים, בזנים אלו יש לסמוך על דעת הרמב"ם, שדי בתשיעית מכמות השמן, ויש לשייך אותם לשנה השישית. חלק מן הזנים, המסיק שלהם היה מאוחר מאוד (חודשיים וחצי ומעלה לאחר ראש השנה), וברור שלא ניתן היה בראש השנה להפיק שליש מכמות השמן ואף לא תשיעית ממנה. לכן יש לשייך את הזיתים והשמן מזנים אלו (ובמקומות המצוינים) לשנה זו (תשע"ה), ויש לנהוג בהם קדושת שביעית.

ח. ראוי לציין שהמשווקים של שמן הזית מערבים סוגים שונים של שמן זית כדי ליצור טעמים שונים של שמן, בעלי רמת מרירות שונה. לעתים אף יש ערבוב של שמנים משנת מסיק קודמת. לאור זאת יש לקחת בחשבון את העובדה שבחלק מן הזנים יש קדושת שביעית.

ט. להלן זנים שהמסיק בהם היה מאוחר, (בסדר עולה):

1. ברנע הר חברון - המסיק נעשה בין התאריך 11/2014/ 25 לתאריך 7/12/2014.
2. פיקואל הר חברון - המסיק נעשה בין התאריך 25/11/2014 לתאריך 7/12/2014.
3. קורטינה הר חברון - המסיק נעשה בין התאריך 10/12/2014 לתאריך ה- 25 באותו חודש.
4. קורינוייקי רביבים - המסיק נעשה בין התאריך 17/12/2014 לתאריך ה- 27 באותו חודש.
5. ארביקינה רביבים - המסיק נעשה בין התאריך 18/12/2014 לתאריך ה-25 באותו חודש.
6. קורטינה רביבים - המסיק נעשה בין התאריך 28/12/2014 לתאריך ה-31 באותו חודש.

לאור זאת, נראה להלכה שבזנים ברנע ופיקואל מגד"ש הר-חברון, שהמסיק שלהם נעשה כחודשיים לאחר ראש השנה, יש להסתפק האם ניתן היה להפיק שליש מכמות השמן המיטבית. לכן יש לסמוך על דעת הרמב"ם שדי בתשיעית מכמות השמן, ולכן השמן של שנה זו (תשע"ה) הוא שמן שישית.

הזן קורטינה מגד"ש הר-חברון והזנים קורינוייקי, ארביקינה וקורטינה ממטעי רביבים - המסיק שלהם היה מאוחר מאוד, החל מאמצע דצמבר (כשלושה חודשים לאחר ראש השנה). בתקופה כה מוקדמת לא ניתן היה להפיק אפילו תשיעית מכמות השמן. כמות זו של שמן ניתנה להפקה רק לאחר ראש השנה, ולכן יש לשייך זיתים אלו (תשע"ה) לשנה השביעית, ויש לנהוג בהם קדושת שביעית. אמנם ברור שאם נעשה במקומות אלו 'היתר מכירה', אין ליבול ולשמן קדושת שביעית.

נספח

להלן טבלה של מועדי המסיק שנעשה בכמה זנים בשנים 2013-2014, בשלושת כרמי הזיתים שהזכרנו לעיל.

זן	2014	2013
אסקל רביבים	28/10/2014 - 7/11/2014	23/10/2013 - 3/11/2013
אסקל הר חברון		
אסקל רמת הגולן	14 - 21/10/2014	30/09/2013 - 3/10/2013
ארביקינה רביבים	**25-18/12/2014**	25 - 31/11/2013
ארביקינה הר חברון		
ארביקינה רמת הגולן	5 - 29/10/2014	14/11/2013
ברנע רביבים	28/10/2014 - 14/11/2014	26/10/2013 - 15/11/2013
ברנע הר חברון	**25 /11/2014 - 7/12/2014**	25/11/2013 - 7/12/2013
ברנע רמת הגולן	21/9/2014	28/10/2013
לצ'ינו רביבים		
לצ'ינו הר חברון		
לצ'ינו רמת הגולן	9-12/11/2014	27/10/2013
סורי רביבים		22-29/09/2013
סורי הר חברון		22/09/2013
סורי רמת הגולן	9-12/11/2014	6/11/2013
פיקואל רביבים	19 - 25/11/2014	3 - 14/11/2013
פיקואל הר חברון	**25 /11/2014-7/12/2014**	25/11/2013 - 7/12/2013
פיקואל רמת הגולן	19 - 25/11/2014	6 - 7/11/2013
פישולין רביבים	מאכל	מאכל
פישולין הר חברון	מאכל	מאכל
פישולין רמת הגולן	9-12/11/2014	8 - 27/10/2013
קורטינה רביבים	**28 - 31/12/2014**	1 - 8/12/2013
קורטינה הר חברון	**10 - 25/12/2014**	10 - 25/12/2013
קורטינה רמת הגולן	6/10/2014 - 21/11/2014	7/10/2013 - 14/11/2013
קורינוייקי רביבים	**17 - 27/12/2014**	20 - 31/11/2013
קורינוייקי הר חברון		
קורינוייקי רמת הגולן	27/10/2014 - 8/12/2014	9/10/2013 - 25/11/2013

להלן טבלה של כמות השמן שניתן להפיק בשלושה זנים: סורי, ברנע, נבאלי, בתאריכים שונים ובמרחקי זמן שונים מזמן המסיק שבו אפשר להפיק כמות שמן מיטבית.

חודש	סורי שלחין א' שמן	ברנע שלחין א' שמן	נבאלי שלחין שמן
04 אפריל	חנטה	חנטה	חנטה
05 מאי	0%	0%	0%
06 יוני	0%	0%	0%
07 יולי	3% / 0%	2.5% / 0%	1.5% / 0%
08 אוגוסט	8.5%	6%	
09 ספטמבר			4%
10 אוקטובר			
11 נובמבר = מקסימום	25%	24%	12-14%
12 דצמבר			
25 ספטמבר = ר"ה	**15%**	**18.5%**	**8.5%**